

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2023.33.29>
УДК (329.17=161.2):314.151.1"19"

Катерина КОБЧЕНКО,

кандидат історичних наук, Центр українознавства
філософського факультету КНУ імені Тараса Шевченка;
стипендіатка Фонду Конрада Аденауера
Університет м. Мюнстер, Німеччина

ORCID: 0000-0003-2767-7620

Email: katrusiak@ukr.net

ПОЛІТИЧНІ ЦЕНТРИ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ ТА ЇХНІ ОЧІЛЬНИКИ В СВІТЛІ АКТУАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

(Огляд видань: Василь Яблонський. *Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921-1992 роки)*. К.: КНТ, 2020. 648 с.; Ярослав Файзулін. *Президент УНР Андрій Лівіцький – адвокат і політик на тлі епохи. Серія «Адвокати-президенти», Том I. К.: КВІЦ, 2020. 384 с.*).

Анотація: Рецензійний огляд являє собою аналіз двох монографій, присвячених окремим питанням історії української політичної еміграції, які продовжували традиції Української народної республіки та Директорії на чолі з С. Петлюрою. Перша з них розглядає історію діяльності Державного центру УНР в екзилі, його діяльність у міжвоєнний період, реорганізацію й активність після Другої світової війни. Друга з названих монографій є політичною біографією багаторічного очільника ДЦ УНР в екзилі, у т.ч. на посаді Президента Андрія Лівіцького. Проаналізовано внесок кожного з авторів та значення кожної з цих монографій для студій з історії української політичної еміграції.

Ключові слова: політична еміграція, екзилі, Українська народна республіка, Директорія, Державний центр, президент, Українська національна рада, політична партія, Андрій Лівіцький.

Kateryna KOBCHENKO

Ph.D. in History,
Center of Ukrainian Studies, Faculty of Philosophy,
Taras Shevchenko national university of Kyiv;
Scholarship Holder of the Konrad Adenauer Stiftung,
University of Münster, Germany

ORCID: 0000-0003-2767-7620

Email: katrusiak@ukr.net

POLITICAL CENTRES OF UKRAINIAN EMIGRATION AND THEIR LEADERS IN THE CURRENT RESEARCHES

(Review of publications: Vasyl Yablonskyi. *Derzhavnyj tsentr UNR v eksyli: ideji, borotba, tradytsija (1921–1992 roky)*. [The State Centre of the Ukrainian People's Republic in Exile: Ideas, Struggle, Tradition (1921–1992)]. Kyiv, 2020. 648 p.; Yaroslav Faizulin. *Presydent UNR Andriy Livytskyj – advokat i polityk na tli epokhy. Seria „Advokyty-presidenty“ [The President of the Ukrainian People's Republic Andriy Livytskyi, the lawyer and politician in the context of his era .Seria «Lawyers-presidents»], Vol I. Kyiv, 2020. 384 p.)*

Abstract. This review is an analysis of two monographs devoted to specific issues of the history of Ukrainian political emigration, which continued the traditions of the Ukrainian People's Republic and the Directory led by S. Petliura. The first of them examines the history of the State Centre of the UPR in exile, its activities in the interwar period, reorganisation and activity after the WWII. The second of these monographs is a political biography of the

long-time head of the UPR State Centre in exile, including as President, Andriy Livytskyi. The review analyses the contribution of each author and the significance of each of these monographs for studies of the history of Ukrainian political emigration.

Keywords: *Political emigration, exile, Ukrainian People's Republic, Directorate, State Centre, president, Ukrainian National Council, political party, Andriy Livytskyi.*

Сьогоднішня війна українців за незалежність і територіальну цілісність власної держави проти російської агресії та спроб імперіалістичного реваншу посилює науковий інтерес і до попередніх етапів цієї боротьби. Це особливо актуально з огляду на взаємозв'язок та змістовні паралелі між сьогоденням та ХХ століттям, починаючи від подій сторічної давнини – доби Української революції. Різниця й суттєва перевага нинішньої ситуації полягає у тому, що сьогодні Україна є суверенною державою з міжнародно визнаними кордонами, яка в своїй боротьбі знаходить дієву підтримку країн Заходу. Тоді як попереднім поколінням українських політиків, опозиційних до радянської влади, доводилося стверджувати самé право на існування незалежної української держави і шукати шляхів її визнання у значно менш сприятливій зовнішньополітичній ситуації, й упродовж більшої частини ХХ ст. – в умовах вимушеної еміграції. Більше того, різні покоління та політичні групи учасників національного державотворення та визвольних змагань, зазнаючи поразок в їхній боротьбі, були приречені на еміграцію, й до «старої» міжвоєнної громади екзильних політиків після Другої світової війни додалася нова широка хвиля емігрантів різного політичного спектру. Ця транснаціональна українська громада стала не лише потужним актором просування української ідеї в світі, але й – на відміну від радянської України – осередком політичного плюралізму, а відтак – і гострих дискусій, що переходили в ідейні баталії та організаційну конкуренцію. Однак непохитна віра й зусилля кількох поколінь українських емігрантів впродовж багатьох десятиліть задля досягнення їхньої головної мети – державної незалежності України, попри зовнішні труднощі й внутрішні конфлікти, є не лише подиву гідним феноменом, але й важливою й багатовимірною дослідною проблемою.

Важливим внеском у її вивчення є дві означені вище монографії, видані в 2020 р. Різні тематично й типологічно, вони мають об'єднувачий компонент в особі Андрія Лівницького – одного з ключових політичних діячів української еміграції, багаторічного очільника державного Центру УНР в екзилі, який став свого роду зв'язковим між хвилями та епохами еміграції, розділеними Другою світовою війною, що й дозволило поєднати обидві праці в спільному огляді. Друга з названих монографій цілком присвячена політичній біографії Андрія Лівницького, а в першій він є важливим учасником державних структур УНР в екзилі, становлення та діяльність яких вона висвітлює.

Обидві праці роблять помітний внесок у дослідження політичної історії української еміграції

міжвоєнного, а монографія Василя Яблонського – також і повоєнного періоду. І якщо українська еміграція перед Другою світовою війною є загалом краще вивченою на прикладі різних її феноменів у працях як українських, так і зарубіжних дослідників [4; 1; 8], то повоєнний період, більш триваліший та різноманітний за кількістю учасників та політичних процесів, досліджений на сьогодні значно менше.

У своїй монографії Василь Яблонський аналізує діяльність однієї з центральних політичних інституцій української еміграції – Державного центру УНР в екзилі, що став правонаступником уряду Української народної республіки, а надалі – Директорії на чолі з Симоном Петлюрою. У монографії історію ДЦ УНР вперше представлено впродовж цілого 72-річного періоду його діяльності (попередні дослідники, такі як Ю. Недужко [3], зверталися зазвичай лише до одного з двох великих періодів – між- або повоєнного). Це дозволило автору показати як спадковість демократичної державницької традиції уряду УНР в екзилі, так і зміни, які відбулися в засадах його організації та діяльності впродовж цього часу, але насамперед після Другої світової війни, під час реорганізації ДЦ за нових політичних обставин. Це дослідження автор підготував у рамках захисту дисертації на ступінь доктора наук, і воно є результатом його тривалої як джерелознавчої, так і археографічної праці: виходу монографії передувало, зокрема, упорядкування й видання ним об'ємного тому ключових документів українською еміграційного передпарламенту – у вигляді спершу Ради республіки (1921), пізніше – Української Національної Ради (1948–1992) [5].

Основу дослідження склали також матеріали архівів з України та Польщі (в останньому випадку – стосовно міжвоєнного періоду), а насамперед – об'ємний фонд Української народної республіки в екзилі, що нині зберігається у ЦДАВО України в м. Києві, як і ряд різноманітних опублікованих джерел, включно з періодикою та мемуарами, та основні дотичні до теми дослідження публікації українських, і частково – зарубіжних авторів. Сама монографія теж містить документальний додаток, який включає як підготовлений автором перелік Очільників Державного Центру УНР від 1921 по 1992 рік (президентів та віце-президентів, голів УНРади та уряду), так і репринтні публікації окремих джерел різного часу, в т.ч. вміщені з ілюстративною метою.

Монографія являє собою ретельно відтворений огляд діяльності Державного центру УНР в екзилі – цього, за визначенням автора, «феномену держави у вигнанні» [7, с. 20]. Основу викладу й аналізу становлять визначені в підзаголовку смислові лінії – питання формулювання ідей, боротьби за їхнє втілення й за збереження

національно-державної традиції. Ці пункти становили, за визначенням автора, основу діяльності Державного центру, так само, як і плекання ним національної інституційної (представленої різними гілками влади) та історичної пам'яті [7, с. 553]. Ця традиція, згідно з позицією автора, є не лише невід'ємним складником української історії, але й інтегральною частиною сучасності [7, с. 22], при цьому символічний акт передання у 1992 році державних клейнодів від екзильного до українського державного керівництва легітимізував нинішню українську державу як правонаступницю УНР.

Питання легітимації екзильного уряду, початок якому поклала «петлюрівська» еміграція, є в монографії визначальним та наскрізним як у правовому, та і в історичному сенсі. Так, автор починає традицію закордонного представництва українського уряду з більш раннього історичного прецеденту – уряду у вигнанні Гетьмана Пилипа Орлика на поч. 18 ст. Багато уваги в монографії приділено аналізу правових підстав діяльності закордонного Державного центру – законодавчих актів, які визначали його діяльність: Конституції УНР, прийнятої 29.04.1918 р., яка хоч і не мала повноцінного впровадження, заклала правові підстави національної державності та діяльності урядових структур, а також закону «Про Тимчасове Верховне управління та порядок законодавства в Українській народній республіці» від 21 листопада 1920 р. – для міжвоєнного періоду. Після Другої світової війни таким засадничим правовим актом став «Тимчасовий закон про реорганізацію Державного Центру УНР в екзилі» 1948 р., який автор означає як фактичну еміграційну «Конституцію ДЦ УНР» [7, с. 301].

Вимушений відступ армії УНР за межі України наприкінці 1920 р., який розглядався її очільниками як тимчасовий з метою перегрупування сил, став початком тривалого періоду адаптації очільників УНР до діяльності в умовах еміграції та змінюваних зовнішніх обставинах. Завдяки чому водночас із становленням урядових структур радянської України, в екзилі зазнавала подальшого розвитку й трансформації опозиційна до них національно-політична урядова традиція. У сенсі легітимності закордонного Державного центру, автор наголошує на важливості еміграції саме цілого державного центру з атрибутами влади, визнаної багатьма країнами світу (на відміну від організацій, утворених же в умовах власне еміграції). Додатковим фактором спадковості державницької традиції слугує при цьому сам фактом боротьби за Україну, яку Петлюра продовжував навіть тоді, коли його соратники фактично склали свої владні повноваження: навіть коли Директорія перестала бути колегіальним органом, його правочинність зберігалася в особі С. Петлюри, перейшовши від нього до його політичних наступників [7, с. 83]. Тому дискусії щодо владних повноважень С. Петлюри В. Яблонський вважає не правовими, але політичними аргументами з боку його

опонентів, ілюструючи свою тезу контроверсійними оцінками сучасників факту легітимності еміграційного Державного центру. Таким чином, наскрізною тезою автора є те, що «ДЦ УНР в екзилі став державно-політичним центром українського народу, репрезентантом легітимної української влади, витісненої з власної території внаслідок військової інтервенції» [7, с. 85]. Саме з цієї перспективи легітимності та історичної тяглості традицій цих державних органів аж до сьогодні здійснено подальший аналіз політичної історії еміграційного уряду. Зв'язок державної традиції УНР із сучасністю автор вбачає також у тому, що деякі ідеї, нереалізовані урядом УНР, було втілено в наш час – на прикладі створення автокефальної православної церкви України в особі ПЦУ [Рец. праця, С. 98]. Історичні паралелі між сучасністю та подіями 100-річної давнини виявилися також у імперіалістичній політиці Росії та створенні інспірованих нею квазі-республік «ЛДНР» [7, с. 552].

Дослідження здійснено з перспективи інституційної історії, тобто насамперед внутрішнього розвитку самої системи політичних інституцій, які склали еміграційний Державний Центр УНР. Розділи, присвячені, з одного боку, висвітленню складних перепетій творення й реформування еміграційних органів, і їх внутрішньої структури та засад діяльності, з іншого, чергуються між собою. Змістове наповнення розділів й виклад матеріалу різняться, відповідно до процесів, аналіз яких ліг в їх основу. Перші два розділи, присвячені коротшому міжвоєнному періоду, вони ж охоплюють ширший контекст міжнародних відносин, які вибудовував екзильний уряд УНР, насамперед українсько-польських стосунків, адже саме від зовнішньополітичного фактора в цей час значною мірою залежали умови й можливості існування політичного проводу українців-емігрантів.

Три наступні розділи більшою мірою зосереджені на внутрішньому розвитку й подальшій розбудові ДЦ УНР після Другої світової війни – тут основний зміст складають процеси реформування й подальшого функціонування Державного центру, включно з новосформованим представницьким органом парламентського типу – УНРадою, тобто процеси, які становили «державу а екзилі». Важливим питанням тут є спроби порозуміння й конфлікту між різними політичними силами з точки зору стрижневої теми – їх участі або неучасті у роботі ДЦ. Автор відтворює складний клубок ідейних та персональних конфліктів та внутрішньопартійної боротьби всередині еміграційних кіл, які значною мірою визначали як діяльність, так і стосунки різних політичних сил. Головною лінією конфлікту зрештою стала боротьба за впливи й різне бачення принципів формування УНРади. Остання була сформована на підставі ідейно-політичного й пропорційного представництва від різних політичних сил й відповідно – представлених ними ідеологій та ідейних течій. Таку форму політичного

представництва (без можливості волевиявлення представників еміграційної громади й тим паче – українського громадянства) автор означає як передпарламент.

Головним опонентом такої форми політичного представництва стала бандерівська (пізніше – революційна) ОУН, яка користувалася найбільшою підтримкою серед еміграційної громади, й позиціонувала себе як загальнонаціональний понадпартійний рух, а також базувала свої претензії на політичне домінування на підставі досвіду визвольної боротьби, яка тривала в Україні до початку 1950-х років. Натомість прибічники об'єднання навколо ДЦ УНР наполягали на принципі згуртування навколо еміграційного уряду колись легітимної української держави й можливості соборного представлення різних політичних течій. У підсумку ДЦ УНР в екзилі так і не вдалося стати цілковитим втіленням принципу соборності й представництва всіх українських політичних сил, адже бандерівська ОУН та послідовники гетьманців-державників відмовилися увійти до її складу. Ця ситуація була відображенням конфліктів, які по Другій світовій війні незмінно супроводжували діяльність українських політичних партій і стосувалася не лише міжпартійної, але й в внутрішньопартійної боротьби. Складні процеси (де)консолідації в обстановці взаємної недовіри, ліній протистояння як ідейно-політичних, але й не в останню чергу – й регіонально-історичних, зумовлених різним політичним досвідом «східняків» та «західняків», підсилені фрустрацією міграційного існування та особистими амбіціями політичних лідерів сукупно створювали ту напружену атмосферу, в якій різні еміграційні партії шукали власні шляхи досягнення спільної мети – створення вільної і незалежної української держави.

Попри несприятливі зовнішні (окреслені схематично й радше точечно) та складні внутрішні обставини, Державному центру УНР в екзилі вдавалося не лише зберегти, але й розвинути, в доступних і адаптованих формах державні інституції в умовах еміграції. Це є особливо важливим, зважаючи на обмеженість власної парламентської традиції в Україні, – якщо не брати до уваги участь західноукраїнських парламентаріїв у польському сеймі міжвоєнного часу, – та однопартійну політичну систему в УРСР, а також істотну різницю в попередньому політичному досвіді екзильних політиків з різних регіонів України, а відтак – і різних держав міжвоєнного часу. Тому, попри всі складнощі, реформування Державного центру й створення еміграційного передпарламенту, не зважаючи на його внутрішні кризи, можна вважати успіхом в історичній ретроспективі. В. Яблонський відтак доходить висновку, що досягнення в роботі УНРади перевищували негативні сторони її діяльності [7, с. 504].

Водночас автор не переоцінює практичну роль і вплив еміграційних інституцій, наголошуючи насамперед на ідейному та символічному значенні

їхньої діяльності та допоміжних – репрезентаційній (у міжнародному вимірі) та мобілізаційній (у внутрішніх справах) функціях екзильного уряду в справі відновленні незалежної України, що усвідомлювали й самі діячі Державного центру.

Сильною стороною монографії є багатий ілюстративний матеріал, а саме численні фотографії українських політичних діячів різного рівня, згаданих у праці. Фотографії розміщені на трьох вклейках, за хронологічним принципом – відповідно як до епохи, на яку припадала активність цих осіб, з прив'язкою до відповідного розділу монографії. У підсумку дехто представлений двічі – на фотографіях з різного часу. Проте внутрішня логіка розташування знімків в межах вклейки не цілком зрозуміла та є швидше хаотичною, не пов'язаною із займаною посадою чи впливом відповідних осіб. Адже дехто, як Павло Скоропадський чи Степан Бандера (які мали найменший зв'язок з ДЦ УНР в екзилі) представлені двічі на різних фотографіях, причому на одній із вклеюваних фото Данила Скоропадського передує знімок його батька. У той час як фотографія Симона Петлюри – одного з центральних політичних фігур у монографії – з'являється лише наприкінці першої вклейки, а Микола Лівіцький представлений тільки одним юнацьким фото, а знімок періоду його Президентства в ДЦ УНР відсутній.

Підсумовуючи, варто зазначити, що монографія Василя Яблонського є успішною спробою першого системного дослідження діяльності Державного центру УНР в екзилі. Слід відзначити хист автора до синтезу й узагальнень, завдяки чому значний фактологічний матеріал викладено чітко й послідовно, а складні процеси описані змістовно й водночас лаконічно. Окремо віддамо належне мові монографії, у якій науковий стиль поєднується з простотою викладу. Це дослідження є відтак ґрунтовним базовим знанням з історії Державного центру УНР в екзилі й важливим підґрунтям подальших студій у цьому напрямку.

Монографія Ярослава Файзуліна

присвячена постаті Андрія Лівіцького (1879–1954) і є спробою написання його політичної біографії в контексті відповідної історичної епохи, але переважно еміграційного періоду. Таким чином, тут аналіз має інший – персональний – фокус і політичні події в «петлюрівському таборі» представлені з перспективи діяльності та почасти – особистого впливу одного з провідних діячів українського еміграційного політикуму, а часові рамки дослідження співвідносяться з життєвим шляхом А. Лівіцького.

У назві монографії окреслено іпостасі А. Лівіцького як політика в статусі Президента УНР та адвоката. Такий підхід вочевидь зумовлений насамперед концепцією видавничої серії «Адвокати-президенти», що виходить друком під егідою Національної асоціації адвокатів України та Центру Адвокатури і права, і яку й відкриває означене видання. Щоправда, у назві не відображено того, що А. Лівіцький був Президентом УНР в екзилі, що

суттєво, адже він реалізувався як політик саме в умовах еміграції.

Щоправда, у життєвому шляху Андрія Лівницького ці його іпостасі проявлялися нерівнозначно. Адже безпосередньо адвокатською практикою він заробляв на життя упродовж відносно короткого періоду життя ще за часів Російської імперії. Але освіта й досвід правника вочевидь відіграли не останню роль у його подальшій політичній і особливо – державницькій праці, включно з відносно коротким періодом роботи на посаді міністра юстиції УНР, голови Уряду та Директорії, потому – Президента УНР в екзилі, а також і у пов'язаній з цими посадами дипломатичній роботі. Цей же факт засвідчує його приналежність до когорта адвокатів-державників зі Сходу і Заходу України, що присвятили себе громадського-політичній праці та боротьбі за незалежність власної держава. Життєвий шлях А. Лівницького був розділений еміграцією на дві майже рівні частини – другу склало життя в еміграції, де після смерті Симона Петлюри він очолив Державний центр УНР в екзилі та продовжив боротися за справу української національної державності, за збереження й продовження політичних традицій уряду Української народної республіки.

Це біографічне дослідження, як і перша монографія, базується на попередніх джерелознавчих пошуках та археографічній роботі її автора [2] й побудоване не солідній джерельній базі, яка значною мірою актуалізована саме завдяки цій публікації. Насамперед ідеться про листування А. Лівницького – воно активно використане в тексті, передовсім у вигляді прямої мови в розлогіх цитатах. Інший важливий джерельний блок становлять документи ГДА СБУ, і це дослідження є черговим підтвердженням важливості джерелознавчого потенціалу архівів радянських спецслужб для історії української еміграції: навіть будучи в екзилі, українські політики становили загрозу для радянської влади, спецслужби якої збирали на них розлогі досьє. Загалом джерельна база видання різноманітна, й крім документів з українських архівів автор використав і діаспорну колекцію з бібліотеки імені Симона Петлюри в Парижі. У цілому ж особисті документи – спогади чи свідчення учасників описуваних подій складають значну частину джерельної бази монографії. Вочевидь саме їх автор обрав як найкращу основу для біографічної студії та характеристики особи, політичну біографію якої він вивчає.

Однак життєпис Андрія Лівницького висвітлений у монографії нерівномірно. Відносно детально – і саме в стилі біографічного нарису – представлений період його життя від народження до еміграції. Проте діяльність політика в екзилі значно меншою мірою описана в біографічному ключі в його класичному розумінні: Андрій Лівницький постає тут у контексті його політичної і дипломатичної діяльності на чолі органів УНР, крізь призму політичних рішень, змісту

та результатів переговорів, що велися за його ініціативи та участі. Почавшись як біографічне дослідження, монографія поступово переростає в студію з дипломатії УНР в екзилі, у контексті якої постає особа Андрія Лівницького та наголошується його роль. Таким чином, в еміграційному періоді власне біографія ніби розвивається, змальовується все більш загальними штрихами і виглядає незавершеною.

Почавши в перших розділах говорити про походження, освіту й громадську активність Андрія Лівницького, автор натомість нічого не говорить про його останні життя і смерть. Також і про родину політика сказано побіжно лише на початку видання, а про «сімейну традицію» президентства, продовжену його сином Миколою Лівницьким взагалі не йдеться. Тоді як кінець життєвого шляху Миколи Лівницького проілюстровано в фотографіях, включно з некрологом та видом його могили; також і документи авторства його дочки Наталії Лівницької-Холодної включені до ілюстративної вклейки, проте вони не мають пояснень у тексті монографії. Ілюстративна вклейка містить також фото документів і цікавих, у т.ч. маловідомих фотографій самого Андрія Лівницького та його соратників. Щоправда, походження й джерела цих фотографій, на жаль, не названі. А деякі підписи під фотографіями А. Лівницького, поряд із означенням його як «Президента УНР в екзилі» містять і некоректні формулювання – «Президент Української Національної Ради».

Монографія містить і невеликий документальний додаток, однак він складається з передруків із названих вище збірників документів – упорядкованих самим автором листів А. Лівницького та збірника «Український парламентаризм на еміграції», складеного В. Яблонським.

Відповідно до змін у представленні матеріалу змінюється і структура видання, а розділи загалом є непропорційними за обсягом: якщо перші з них, присвячені ранній біографії політика, складаються лише з кількох сторінок (постає питання, чи не варто було б об'єднати ранню біографію А. Лівницького в один розділ з відповідними підрозділами), то наступні, «емігрантські» розділи мають значно більший обсяг, однак вони позбавлені внутрішнього поділу на підрозділи, який допоміг би краще структурувати матеріал і розставити смислові акценти. Також при викладі матеріалу автор широко застосовує в монографії прийом цитування документів, насамперед листування самого А. Лівницького. І хоча його ставлення до джерел залишається критичним, автор часом «потрапляє в полон» до джерел, які впливають на зміст багатьох сюжетів, описаних переважно «мовою листування».

Найбільше уваги в монографії приділено 1920-м рокам та діяльності Андрія Лівницького до та після смерті Симона Петлюри, насамперед – подіям навколо підписання Варшавського договору УНР та Польщі. Це виглядає логічним, зважаючи на значення цих рішень та подій як в українській історії в

цілому, так і для уряду УНР зокрема. При цьому деякі інші сюжети, заявлені в монографії, окреслені схематично, як, приміром, переїзд уряду УНР до Чехії або стосунки з політичними конкурентами – гетьманцями та націоналістами. Натомість деякі побічні щодо до основної теми сюжети, такі як арешт і допити радянськими спецслужбами голови Надзвичайної дипмісії УНР в Чехословаччині Максима Славінського, являють собою розлогі вставки.

При оцінці діяльності Андрія Лівіцького, його особистих якостей чи політичної діяльності Я. Файзулін наводить контрверсійні судження сучасників політика, які є далеко неоднозначними й не завжди схвальними. Проте робить він це так само переважно мовою цитованих документів, уникаючи при цьому власних тверджень, тож читач не отримує чіткого враження, чи він сам їх поділяє.

Фактично на підставі приведення різних даних автор залишає читачам можливість робити власні висновки щодо постаті Андрія Лівіцького, тож спробуємо зробити це на правах загальних підсумків. Опинившись у складних історико-політичних обставинах – в еміграції, яка зі свого боку була розколота, залежна політично і матеріально від зовнішніх союзників, насамперед Польщі, в умовах стеження з боку радянської розвідки – А. Лівіцький вочевидь виступав певною компромісною фігурою, якій вдалося піднятися на провідні позиції, ставши другою після Петлюри особою в екзильному уряді й зрештою перебрати владу в еміграційному Державному центрі УНР. У ході знайомства з монографією перед нами постає людина, в якій активність поєднувалася з нерішучістю, а владні амбіції – з прагненням вирішувати питання колегіально й легітимізувати їх шляхом відповідних процедур; політик, який поєднував у собі прямотинність із дипломатичним хистом й умінням діяти в інтересах справи.

Звичайно, оцінюючи з сьогоденної перспективи постать і діяльність Андрія Лівіцького, слід насамперед слід брати до уваги, у яких несприятливих обставинах зовнішньої та внутрішньої політики йому та його співробітникам доводилося діяти, які перепони долати та на які виклики відповідати. Уряд УНР в екзилі мав приймати важкі й непопулярні рішення, насамперед пожертвувати Галичиною під час перемовин з Польщею, й водночас шукати зовнішню політичну силу, яка підтримала б Україну – в особі Франції, Великої Британії та навіть Німеччини, щодо якої А. Лівіцький також будував плани, які пізніше волів приховувати. У багатьох питаннях еміграційної політики тієї пори були першопроходьцями, не маючи прикладів, досвіду чи історичних прецедентів, на які вони могли б спертися чи орієнтуватися в прийнятті рішень. Той факт, що Державному центру УНР в екзилі вдалося продовжити роботу упродовж повоєнного часу та пройти через реформування й подолання нових організаційних викликів після Другої світової війни й у

різних політичних ситуаціях, було не в останню чергу результатом особистих зусиль Андрія Лівіцького, роль якого як політика заслуговує на поглиблений аналіз, оцінку й значною мірою – визнання. І рецензована праця робить для цього потужний внесок, хоча сама вона виглядає менш цілісною та структурованою, ніж перша рецензована монографія.

1. Зайцев Олександр. Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті) роки. Нариси інтелектуальної історії. Київ: Критика, 2013, 488 с.
2. Лівіцький, Андрій. Листування (1919–1953 роки). Упорядкув., вступ. ст., заг. ред. Я. Файзуліна. / Український інститут національної пам'яті. Київ: Фенікс, 2019, 688 с.
3. Недужко, Юрій. Державний центр Української народної республіки в екзилі (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.). Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2007, 90 с.
4. Піскун Валентина. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ століття). К.: МП «Леся», 2006, 672 с.
5. Український парламентаризм на еміграції. *Державний центр УНР: документи і матеріали. 1920–1992*. Упорядник В. Яблонський. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2012, 840 с.
6. Файзулін Ярослав. Президент УНР Андрій Лівіцький – адвокат і політик на тлі епохи. *Серія «Адвокати-президенти»*. Том I. К.: КВІЦ, 2020. 384 с.
7. Яблонський Василь. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921-1992 роки). К.: КНТ, 2020. 648 с.
8. Golczewski Frank. *Deutsche und Ukrainer 1914–1939*. Paderborn; München u.a.: Schöningh, 2010, 1085 p.

References

1. Zaitsev Oleksandr. (2013). *Ukrainskyi integralnyi natsionalizm (1920–1930) roky. Narysy intelektualnoji istoriji* [Ukrainian integral nationalism of the 1920s and 1930s: Essays in Intellectual History]. Kyiv: Krytyka. 488 p. (in Ukrainian).
2. Livytskyj Andrii. (2019). *Lystuvannia (1919–1953 roky)* [Correspondence (1919–1953)]. Ed. Aad Introduction Ya. Faizulin / Ukrainian Institute of national Memory. Kyiv: Feniks. 688 p. (in Ukrainian).
3. Neduzhko Yurii. (2007). *Derzhavnyj tsentr Ukrainskoj narodnoj respubliky v ekzylі (druha polovyna 40-kh – 50-ti roky XX sm.)* [The State Centre of the Ukrainian People's Republic in Exile (second half of the 1940es – 1950es)]. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia. 90 p. (in Ukrainian).
4. Piskun Valentyna. (2006). *Politychnyj vybir ukrainskoj emihratsii (20-ti roky XX stolittia)* [Political choice of Ukrainian emigration (1920es)]. K.: MP «Lesia». 672 p. (in Ukrainian).
5. *Ukrainskyi parlamentaryzm na emigratsiji. Deryhavnyj tsents UNR: dokumenty i materialy. 1920–1992* [Ukrainian parliamentarism in exile. State Centre of the UPR: documents and materials].

- Uporiadnyk V. Yablonskyi (2012). K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. 840 p. (in Ukrainian).
6. Faizulin Yaroslav. (2020). *Presydent UNR Andrij Livytskyj – advokat i polityk na tli epokhy. Seria „Advokaty-presidenty”*[The President of the Ukrainian People's Republic Andriy Livytskyi, the lawyer and politician in the context of his era .Seria «Lawyers-presidents»]. Vol I. Kyiv. 384 p. (in Ukrainian).
7. Yablonskyi Vasyl. (2020). *Derzhavnyj tsentr UNR v eksyli: ideji, borotba, tradytsija (1921–1992 roky)* [The State Centre of the Ukrainian People's Republic in Exile: Ideas, Struggle, Tradition (1921–1992)]. Kyiv. 648 p. (in Ukrainian).
8. Golczewski Frank. (2010). *Deutsche und Ukrainer 1914–1939.* Paderborn; München u.a.: Schöningh. 1085 p. (in German).